

Wat je gelooft moet je zelf weten

De onschatbare waarde van religieuze onpartijdigheid in de logotherapie

ELLEN VAN SON-DE WAARD
Logotherapeut

PHILIPPE VAN HEUSDEN
Theoloog/judaïcus

ANNELIES VAN DER OUW
Communicatiewetenschapper

SAMENVATTING

Heeft Frankl zijn Joodse religiositeit in de logotherapie gebracht? Dit artikel werpt een nieuw licht op het debat of de logotherapie het grensgebied tussen de medische wetenschap en de wereld van religie, spiritualiteit en geloof overschrijdt. Rabbijn Bulka betoogt dat de logotherapie, het geesteskind van Frankl, deze grens blijvend heeft overschreden, maar uit zijn argumenten hiervoor blijkt dat juist Bulka zelf deze grens overschrijdt. In zijn werk heeft Frankl deze grens in eerdere publicaties overschreden maar in zijn latere werk heeft Frankl dit in lijn met zijn mensbeeld gecorrigeerd. De mens is vrij en dus verantwoordelijk voor zijn keuzes. We betogen dat juist hierdoor een religieuze onpartijdigheid in de logotherapie is ontstaan die van onschatbare waarde is.

TREFWOORDEN Viktor Frankl, logotherapie, logos, onderdrukte religiositeit, vrijheid, verantwoordelijkheid, geestelijk begeleiding

OVERSCHRIJDT LOGOTHERAPIE DE GRENS TUSSEN PSYCHOTHERAPIE EN RELIGIE?

‘**D**e logotherapie is bij niet-religieuze patiënten niet erg effectief.’ Tot deze onomwonden conclusie komt de Amerikaanse klinisch psycholoog James Crumbach in 1970 in een brief aan de Canadese rabbijn Reuven Bulka (Bulka, 1971, p. 45). De logotherapie, een psychotherapie gericht op betekenisgeving, is het levenswerk van de joodse psychiater Viktor Frankl. Van de drie dimensies waarin de mens volgens Frankl (2004, p. 9) leeft – de lichamelijke, mentale en geestelijke – behoort het vinden van betekenis tot de laatste.

Een jaar later promoveert Bulka op een proefschrift waarin hij de pluriforme relatie tussen de logotherapie en de monotheïstische levensbeschouwingen zoals het joden- en christendom onderzoekt. Mede door de klinische ervaring van Crumbach, die hij in zijn proefschrift opneemt, trekt ook Bulka de conclusie dat:

The fact that logotherapy is effective only with the religiously oriented would further indicate that the theoretical boundary between logotherapy and religion as espoused by Frankl is not only difficult to maintain on a philosophical level, but presents problems in actual clinical situations (Bulka, 1971, p. 45).

Bulka's proefschrift maakt deel uit van een verzameling filosofische geschriften en wetenschappelijke werken uit de koker van een groep geestelijken en wetenschappers die zich vanaf de jaren zestig met name op filosofische wijze bezighield met de vraag of de logotherapie al dan niet gefundeerd is in religie. Verschillende predikanten, priesters en rabbijnen, waaronder

Predikanten, priesters en rabbijnen, wilden zich de logotherapie graag toe-eigenen

Bulka, wilden zich de logotherapie graag toe-eigenen als onderdeel van hun eigen levensbeschouwelijke zuil.

Frankl verzet zich hiertegen. Volgens hem hebben 'vele auteurs op logotherapeutisch terrein [...] gesteld dat deze richting zich zeer goed laat verenigen met religiositeit. Maar dat wil nog niet zeggen dat logotherapie een protestantse, katholieke of joodse psychotherapie is' (Frankl, 1980, p. 109). Volgens Frankl is het niet zo dat '[...] de logotherapie de grens tussen psychotherapie en religie overschrijdt' (Frankl, 1980). Logotherapie houdt de deur naar religie open, maar de keuze is aan de patiënt of hij door deze deur wenst te gaan. De patiënt bepaalt zelf of hij verantwoording aflegt aan God, of aan de mensheid, de maatschappij of zijn eigen geweten. 'De logotherapie [...] is in principe geschikt voor iedere patiënt en kan door iedere arts gebruikt worden, religieus of niet. Deze geschiktheid en beschikbaarheid is alleen al op basis van de eed van Hippocrates een essentieel aspect' (Frankl, 1980, p. 110).

Het debat over vermeende religiositeit in de logotherapie is door Frankl echter deels zelf aangewakkerd. Volgens hem is religiositeit namelijk een universeel menselijk fenomeen: 'Der Mensch ist in seinem Unbewussten viel religiöser, als er in seinem Bewusstsein ahnt' (Frankl & Lapide, 2020, p. 52). In de woorden van Van Kempen, Verhagen & Hijweege (2020, pp. 224-225): 'De geestelijke mens [...] wordt door Frankl gekenmerkt door de religio: de onderdrukte en

onbewuste religiositeit. Deze religio [...] wordt door hem gezien als de "latente relatie tot transcendentie" welke inherent is aan de menselijke persoon'. En in de titel van zijn proefschrift, *Der unbewusste Gott*, gebruikt Frankl het woord 'God' om zijn, of misschien wel dé, relatie met het transcendentie aan te duiden.

Het bovenstaande geeft ons te denken. Heeft de logotherapie wel een gelegitimeerde plek in het curriculum van de opleiding Geestelijk Begeleider aan de Academie voor Geesteswetenschappen?¹ Indien religie inderdaad latent, of onderdrukt, aanwezig is in de logotherapie, bestaat dan het gevaar dat iemand met een niet-religieuze levensvisie weinig heeft aan deze begeleiding, zoals Crumbach beweert? Een geestelijk begeleider ondersteunt volgens Peter Kortekaas (2020, p. 105) een mens in het komen tot nieuwe zin door zijn levensproblematiek explorerend te verbinden met zijn levensvisie. Is logotherapeutische ondersteuning dan de juiste keuze wanneer deze persoon geen verantwoording wenst af te leggen aan God?

EEN HERNIEUWDE KENNISMAKING MET FRANKL

In dit artikel onderzoeken wij of religiositeit inderdaad, net als in de mens, onderdrukt aanwezig is in de logotherapie zoals Bulka op basis van Frankl's eigen woorden beweert, en of de logotherapie al dan niet een betekenisvolle psychotherapie voor iedere arts en zijn of haar patiënt kan zijn. Ook onderzoeken we Bulka's aanknopingspunten voor zijn conclusie en de reactie van Frankl daarop. Om het op de juiste waarde te schatten, willen we Frankl door middel van zijn omvangrijke oeuvre opnieuw ontmoeten. Frankl omschrijft een ontmoeting als '[...] menselijke wezens die elkaar confronteren met de logos², dat wil zeggen [met] de zin van het zijn' in een ontmoeting 'von Geistigem her auf Geistiges hin' (Frankl, 1980, p. 14 en Schechner & Zürner, 2011, p. 38). Hoe komt het geestelijke bij Frankl tot uiting? Ook willen we de logotherapie vanuit deze benaderingswijze wederom ontmoeten, want een vermeende onderdrukte religiositeit behoort tot het geestelijke. In de logotherapie kan het geestelijke immers heel goed de reflectie van haar grondlegger zijn.

HELDER BEGRIPPENKADER

Om de ontmoeting met zowel Frankl als zijn logotherapie zo helder mogelijk te houden, hanteren we een door de geestelijk verzorger Job Smit aangedragen begrippenkader. In lijn met Frankls (1981, pp. 27-28) premisse dat het leven de vragen stelt en dat de mens antwoord moet geven, onderneemt Smit (2015) in zijn proefschrift met de aansprekende titel *Antwoord geven op het leven zelf* een zoektocht naar de betekenis en de samenhang van de begrippen zingeving, levensbeschouwelijke traditie en spiritualiteit.

Volgens Smit is ‘Zingeving [...] het permanente proces waarin een mens (of een groep mensen) antwoord geeft op het leven zelf’ (Smit, 2020, dia 23). Het omvattende verhaal waarin ieder mens leeft is de levensbeschouwelijke traditie of levensbeschouwing en wordt bepaald door cultuur, opvoeding, ervaring, opleiding en karakter (Smit, 2020, dia 38). Deze levensbeschouwing ziet Smit als een dynamisch proces waarin ‘antwoorden op het leven zelf’ stollen, maar ook door de mens weer vloeibaar worden gemaakt om de traditie aan anderen gewijzigd door te geven (Smit, 2020, dia 40).

Het ultieme, de grens die de mens in zijn denken of vragen ervaart, én het transcendente, dat wat de mens aan de overzijde van deze grens gelooft, noemt Smit de twee kenmerken van een religieuze levensbeschouwing. Religie is dan ‘[...] een duurzame praktijk van betrokkenheid op een als transcendent ervaren (trans)formerende werkelijkheid’ (Smit, 2020, dia 67). ‘Wie zingeving zegt, ontdekt levensbeschouwing als vorm. Wie levensbeschouwing zegt, ontdekt spiritualiteit als bron’, vat Smit (2020, dia 68) de onderlinge relatie samen. De levensbeschouwelijke traditie wordt daarmee de verbindende schakel tussen zingeving en spiritualiteit. Zingeving wordt gevoed door spiritualiteit en krijgt haar uitdrukkingsvorm in levensbeschouwing. Smit (2020, dia 73) ziet spiritualiteit in ervaringen van ‘geraakt worden door de ander en het andere’. Zingeving, in de betekenis van antwoord geven op het leven zelf, ontspringt dus aan spirituele processen.

FRANKL EN ZIJN ZINGEVING EN LEVENSBESCHOUWING

Het gedachtegoed van Frankl wordt geen recht gedaan

wanneer we de religieuze achtergrond van Frankl niet noemen, zo menen Van Kempen et al. (2020, p. 224). Onze ontmoeting met Frankl vindt dus plaats in de context van zijn zingeving, joodse levensbeschouwing en spiritualiteit.

‘Sie haben den Sinn Ihres Lebens darin gesehen, anderen zu helfen, in ihrem Leben einen Sinn zu sehen’ (Frankl, 2011a, p. 106), zegt een studente tijdens een werkbezoek van een groep Amerikaanse professoren, psychiaters en studenten aan Frankls kliniek. Frankl kan dit alleen maar beamen. Frankls zingeving wordt bemiddeld door zijn praktiserende joodse levensbeschouwing, waarover hij in het openbaar met de nodige terughoudendheid spreekt. Een aansprekend voorbeeld vermeldt de website www.chabad.org uit de biografie geschreven door Klingberg (2002):

After his death I asked Elly if he actually made these prayers every day. ‘Absolutely. He never missed a day. Every morning for more than fifty years. But nobody knew this.’ As they travelled the globe Viktor took the phylacteries with them, and everywhere, every morning, he prayed. He uttered memorized words of Jewish prayers and Psalms.

In zijn boek *Gottsuche und Sinnfrage* geeft Frankl ons meer inzage in hoe hij God ziet. Volgens hem worden aan God vaak menselijke kwaliteiten toegedicht, maar we moeten ons bewust zijn dat we God in geen enkele taal kunnen vatten. We weten wel *dat* God is, maar niet *wat* God is. Frankl ervaart God als gesprekspartner bij zijn intiemste zelfgesprekken, maar zonder zeker te weten dat dit God is. Daarom moeten wij alles wat wij over God zeggen tussen aanhalingstekens plaatsen en

*Frankl ervaart God als
gesprekspartner maar zonder
zeker te weten dat dit God is*

God zien als grens die we niet kunnen kennen maar alleen kunnen geloven (Frankl & Lapide, 2020, p. 68-71). Hierin herkennen we *het ultieme* en *het transcen-*

dente, de door Smit aangedragen kenmerken van een religieuze levensbeschouwing.

SPIRITUALITEIT ALS HEMELSE WENKEN IN FRANKLS LEVEN

Spiritualiteit of, zoals Smit zegt, de ervaring van ‘het geraakt zijn’, speelt een onmiskenbare rol in Frankls leven. Dit komt in Frankls overgeleverde ervaringen mede tot uiting in het feit dat hij meerdere malen wordt teruggeroepen naar het pad van de logotherapie. In zijn autobiografie *Was nicht in meinen Büchern steht* vertelt Frankl bijvoorbeeld over zijn studietijd dat een medestudent, die terloops opmerkt dat hij zijn aanleg voor de psychiatrie nu eindelijk eens onder ogen moet zien, hem dat laatste duwtje richting de psychiatrie geeft. Frankl (2011a, p.32) schrijft hierover: ‘Es ist kaum zu glauben, Welch eine entscheidende Wendung unseres Lebens wir unter Umständen der einfach so achtlos hingeworfenen Bemerkung eines anderen zu verdanken haben’.

Tijdens een wandeling stelt Frankl (2011a, p.61) zichzelf de vraag: ‘Ist das nicht die typische Situation, in der ein Wink von Himmel not täte?’ Op dat moment ziet hij zich genoodzaakt een beslissing te nemen over of hij zijn persoonlijke visum voor Amerika, waarop hij al jaren wacht, wel of niet op zou moeten halen. Dit visum behoedt Frankl voor deportatie naar een concentratiekamp, maar Frankls ouders zouden door zijn vertrek niet meer van dit lot worden gevrijwaard. Een stukje marmer uit een verwoeste synagoge, dat hij bij thuiskomst aantreft, geeft Frankl die hemelse wenk. Op Frankls vraag naar de oorsprong van de steen antwoordt zijn vader dat in dit stukje marmer een specifieke letter uit het gebod ‘eert uw vader en moeder zodat u lang leeft in het land [...]’ staat gebeiteld. Frankl besluit daarop in Wenen te blijven en doorleeft zelf zijn logotherapie in vier concentratiekampen.

Net na de Tweede Wereldoorlog krijgt een gedisillusioneerde Frankl opnieuw een hemelse wenk. Zijn irritatie en apathie verdwijnen als sneeuw voor de zon wanneer de naar Amerika gevluchte joodse Marguerite Chajes hem een boodschap brengt: ‘Rabbi Schneerson, known as the Lubavitcher Rebbe, sent a message for you: Remain strong! Continue your work with complete resolve. Don’t give up. Ultimately you will

prevail’ (www.chabad.org). Frankls ogen vullen zich met tranen. Hij vertelt Marguerite dat ‘[...] he had been planning to abandon his efforts to fight on behalf of his theory and philosophy, and actually was considering departing Vienna – but now he would reconsider’ (www.chabad.org).

In deze uit zijn leven gegrepen voorbeelden ontmoeten we in Frankl een diepgelovige joodse man die, geraakt door de ander en het Andere, in zijn leven betekenis heeft gevonden door anderen te helpen betekenis te vinden. Nu we Frankl ontmoet hebben, kijken we naar zijn levenswerk, de logotherapie. De zingeving van de logotherapie komt overeen met de zingeving van Frankl zelf. Het levensbeschouwelijke facet van de logotherapie beschrijven wij in de volgende paragraaf. Spiritualiteit is aan levende wezens voorbehouden en daarom zullen we de logotherapie niet vanuit die invalshoek beschouwen.

EXISTENTIEEL VACUÛM EN DE LOGOTHERAPIE

De logotherapie ontmoeten we in haar levensbeschouwing, die volgens Smit (2020) uit een mensbeeld, een wereldbeeld en een transcendentiebeeld bestaat. Eerst verkennen we het wereldbeeld, daarna bekijken we het mens- en transcendentiebeeld.

Het existentiële vacuüm is onze collectieve neurose.

Het wereldbeeld van de logotherapie is sterk gebaseerd op de gedachte dat ‘[...] het existentiële vacuüm [...] een wijdverspreid verschijnsel [is] van de twintigste eeuw’ (Frankl, 2007, p. 132). Frankl noemt dit vacuüm ook wel onze collectieve neurose. Het is volgens hem het gevolg van een tweevoudig verlies van de mens:

Zijn driften stimuleren hem niet langer tot een bepaald gedrag, de traditie legt hem geen gedragsregels meer op en soms weet hij zelfs niet meer wat hij nu eigenlijk wil. In plaats daarvan wenst hij ofwel zich te gedragen zoals anderen zich gedragen

(conformisme) ofwel te doen wat anderen van hem verlangen (totalitarisme) (Frankl, 2007, p.133).

Door de afbrokkeling van gestolde levensbeschouwelijke tradities ‘[...] moet de mens leren om naar de ontelbaar vele geboden te luisteren die besloten liggen in de ontelbaar vele situaties waarin hij in zijn leven terecht komt’ (Frankl, 1980, p. 9). In de logotherapie ziet Frankl (1980, p. 8) het maatschappelijk zingevende antwoord op onze twintigste-eeuwse collectieve neurose. Als gevolg van deze maatschappelijke ontwikkeling is de mens volgens Frankl (2004, p. 16) bang geworden voor verantwoordelijkheid en wil daardoor van zijn vrijheid afzien. Dit is iets dat in de psychotherapie geadresseerd moet worden, vindt Frankl (2004, p. 16): ‘Today it appears more important to remind man that he has a spirit, that he is a spiritual being. Psychotherapy should remember this, particularly when dealing with collective neurosis.’

DE MENS IN DE LOGOTHERAPIE

Verantwoordelijkheid en vrijheid vormen een belangrijk onderdeel van het zingevende antwoord van de logotherapie en zijn een onderdeel van de geestelijke dimensie van het logotherapeutische mensbeeld. De zingevende respons van de logotherapie is er dan ook op gericht de mens bewust te maken van zijn vrijheid; een vrijheid die hand in hand gaat met verantwoordelijkheid in de zin van antwoord geven op het leven zelf. Juist het door de mens vrij gekozen antwoord is in de logotherapie de manier om een individueel existentieel vacuüm te kunnen afwenden.

Belangrijk ook hierin is Frankls overtuiging dat het leven onder alle omstandigheden en letterlijk tot de laatste ademtocht betekenisvol blijft. Tot dit inzicht kwam hij toen hij in een concentratiekamp wanhopig worstelde met de vraag waartoe het lijden dient. ‘Zeker, hij [de psychiater] kan zijn patiënt niet duidelijk maken *welke* betekenis het is, maar wel *dat er een betekenis is* (Frankl, 1980, p. 8). Hij zegt daarover:

Later, toen mijn eigen stervensuur nabij leek, vroeg ik mij af of mijn leven wel enige zin gehad had. Ik zou niets nalaten dat na mij zou blijven voortleven.

Ik had geen kind, zelfs geen geesteskind, zoals bijvoorbeeld dat manuscript. Maar na urenlang rillend van de tyfuskoorts met mijn wanhoop te hebben geworsteld vroeg ik mij tenslotte af hoe de zin van mijn leven in vredesnaam zou kunnen afhangen van het al of niet in druk verschijnen van mijn manuscript. Het interesseerde mij eigenlijk geen zier. Als er een zin is dan is die onvoorwaardelijk en kan noch lijden noch de dood er iets aan afdoen (Frankl, 1980, p. 120).

Frankl bezat tijdens zijn verblijf in de verschillende concentratiekampen tot aan zijn vermeende stervensuur een grote gedrevenheid om het verloren manuscript voor zijn boek *Ärztliche Seelsorge* te herschrijven. Dit komt ook in één van de uitgangspunten van de logotherapie tot uitdrukking, dat in tegenstelling is met het homeostase-principe uit de psychoanalyse. Volgens Frankl (2007, p. 131) is geestelijke gezondheid namelijk ‘[...] gebaseerd op een zekere spanning tussen hetgeen men reeds heeft bereikt en hetgeen men nog moet voltooiën’. Daarmee daagt de logotherapie de mens telkens uit, zijn potentiële levensbetekenis te ontdekken en de latent aanwezige wil-tot-betekenis te activeren. Deze levensbetekenis kan alleen door de mens worden ontdekt en niet worden ontworpen:

[...] dat polaire spanningsveld dat de mens zo hard nodig heeft voor zijn geestelijke gezondheid en morele integriteit kan alleen tot stand komen als de objectiviteit van de objectieve pool blijft bestaan en de transsubjectiviteit van de betekenis wordt ervaren door degene die deze betekenis moet vervullen (Frankl, 1980, p. 51).

Hoe verhouden het wereld- en mensbeeld zich tot elkaar? Volgens Bulka (1971, p. 18) neemt de mens met zijn geweten van moment tot moment de objectief gegeven betekenisvolle mogelijkheden waar. Deze mogelijkheden vallen in drie categorieën uiteen: (1) door iets aan een ander of de wereld te geven, (2) door iets van een ander of de wereld te ontvangen, of (3) door de wijze waarop met onveranderlijke aspecten van het leven wordt omgegaan. Het in vrijheid realiseren van betekenisvolle mogelijkheden is een antwoord op het existentiële vacuüm.

Daarmee is de logotherapie een volstrekt unieke psychotherapie in die zin dat de geestelijk vader ervan haar filosofisch onderbouwde uitgangspunten in zijn leven tot in de volle diepte zelf heeft doorleefd. Vertrekken vanuit concrete ervaringen is in lijn met het joodse denken en Frankl heeft als arts zijn persoonlijke ervaringen verwerkt tot een psychotherapie die hij aan patiënten en andere artsen beschikbaar stelt. Het is daardoor niet eenvoudig om de mens Frankl los

Vertrekken vanuit concrete ervaringen is in lijn met het joodse denken

te zien van de logotherapie. Het is daarom ook niet vreemd dat bij onder anderen Bulka de vraag rijst in hoeverre de logotherapie vrij is van religie.

DOOR DE BRIL VAN BULKA

Voor het vermeende verband dat Bulka (1971, p.96) ziet tussen de door Frankl gestelde onderdrukte religiositeit bij de mens en een mogelijk onderdrukte religiositeit in de logotherapie zelf, denkt Bulka verschillende aanknopingspunten gevonden te hebben. Het eerste aanknopingspunt zoekt hij bij de bron van Frankls objectief gegeven betekenisvolle mogelijkheden. Door Frankls veronderstelling dat zo'n bron bestaat is het volgens Bulka (1971, p. 19) lastig om bij het standpunt te blijven dat de logotherapie seculier is. In zijn betoog negeert Bulka Frankls uitleg. Deze uitleg gaf Frankl al meer dan tien jaar voor het verschijnen van Bulka's proefschrift:

We know, since Kant, that it is somehow meaningless to question categories like space and time, simply because we do not think [...] without already presupposing space and time. Exactly the same applies to human existence: it is always oriented to meaning, however little one may be aware of it. There is always something like a prior sense of meaning and a foreknowledge of meaning and it is the sense of meaning that forms the basis of what logotherapy calls the "will to meaning". Whether one

wants it or not, whether one realizes it or not, the human being believes in a meaning as long as one breathes (Cowen, 2020, p. xii en Frankl, 2011b, p. 340).

Het tweede aanknopingspunt voor Bulka is Frankls standpunt dat een religieus mens eenvoudiger de betekenis van het lijden kan ontdekken dan een niet-religieus persoon. Een religieus mens ervaart zijn bestaan niet alleen als een taak, maar als een persoonlijke opdracht die door een 'personal Being' aan hem is gegeven (Bulka, 1971, p. 31). Voor de niet-religieuze mens stelt Frankl het concept van 'super-betekenis' voor. Deze '[...] implies that what is beyond is [...] unknown, and is beyond the grasp of the individual' (Bulka, 1971, p. 22). Ofwel: super-betekenis is de grotere betekenis van leven, dood en lijden die de mens niet kan begrijpen of bevatten.

Zijn derde aanknopingspunt is de bewering van Crumbach dat de logotherapie bij niet-religieuze mensen weinig effectief is. Crumbach kan echter, zoals Bulka (1971, p. 120) erkent, zijn uitspraak niet meer onderbouwen en daardoor blijven we met vragen achter. Gaat het hier om een objectief uitgevoerd wetenschappelijk onderzoek? Is Crumbach zelf niet-religieus? Doelt hij op iets waarvoor Frankl (1980, p. 22) waarschuwt wanneer deze zegt dat '[...] wij niet zozeer moeten betreuren dat *wetenschappers zich specialiseren*, maar dat *specialisten generaliseren*'? Als de bewering van Crumbach gebaseerd was op gedegen wetenschappelijk onderzoek, dan had dit meer gewicht in de schaal moeten leggen bij Bulka's gevolgtrekking.

Op basis van deze aanknopingspunten trekt Bulka (1971, p. 32) de conclusie dat 'It appears that, wittingly or unwittingly, the religious faith which is unquestionably a part of Frankl, flows over into his system of logotherapy'. Bulka onderzoekt daarbij niet hoe Frankl tot zijn concept van super-betekenis komt. Doet hij dat vanuit zijn geloof, vanuit zijn filosofische grondhouding of vanuit zijn observaties met zijn patiënten? Bulka (1971, p. 103) meent zijn conclusie te moeten bestendigen door een extra argument van buiten de logotherapie aan te voeren. Hij voert aan dat het ontkennen van de religieuze connotatie van de logotherapie een voorwaarde is om voet aan de grond te

krijgen in een tijdperk waarin God steeds vaker wordt ontkend. Door dit extra argument verzwakt Bulka zijn eigen onderzoek waarin hij logotherapie onder andere

De psychotherapie is gericht op de geestelijke gezondheid van het individu, de religie op zijn verlossing

inhoudelijk met het Jodendom vergelijkt. Hij komt tenslotte tot de uitspraak dat ‘In this sense, Frankl’s logotherapy is a religion for the non-religious’ (Bulka, 1971, p. 103).

FRANKLS REPLIEK

Hoe gaat Frankl om met Bulka’s conclusies? Als arts geeft Frankl (1980, pp. 109-110) in eerste instantie een formeel weerwoord wanneer hij zegt:

Een religieuze psychotherapie in strikte zin is ondenkbaar, omdat er een essentieel verschil [...] bestaat tussen de psychotherapie en de religie. In de eerste plaats hebben ze een zeer verschillend doel. De psychotherapie is gericht op de geestelijke gezondheid van het individu, de religie op zijn Verlossing.

In 1970 reageert hij in een gesprek met onder anderen Bulka zowel op een wetenschappelijke als persoonlijke manier. Frankl bekijkt het wetenschappelijk wanneer hij reageert op Bulka’s basisaanname dat een onbewuste relatie met het transcendente een relatie met God moet betekenen: ‘You make logotherapy a religion and then blame it for its shortcomings. This is a circular judgement’ (Bulka, 1971, p. 139). In een persoonlijke reactie zegt hij: ‘I commit myself to transcendence but I do not let myself be enticed to commit logotherapy to transcendence’ (Bulka, 1971, p. 138). Frankl benadrukt dat het feit dat de logotherapie zich niet aan een religie wil verbinden geen zwakheid, maar haar eigenlijke kracht is. Hierdoor kan Frankl zowel de atheïstische als agnostische patiënt bereiken.

Gekscherend voegt Frankl daaraan toe dat rabbijnen, priesters en predikanten werkloos zouden worden als de logotherapie zich wel aan een religie zou verbinden (Bulka, 1971, p. 126).

Volgens ons geeft Frankl het doorslaggevende weerwoord wanneer hij op persoonlijk vlak kleur bekent. Hij redeneert vanuit het joodse gedachtegoed dat er een God is, maar dat we Hem niet kunnen kennen, wanneer hij zegt: ‘This is what I deny; not that there is one truth, but that man can know whether he has really grasped this truth. Beyond that, as a finite being, he is never capable of getting hold of the whole truth’ (Bulka, 1971, p. 127). In het boek *De wil zinvol te leven* zegt Frankl (1980, p. 118) ook nog:

De talen die hij [de mens] spreekt zijn symbolensystemen. Zijn religies ook. En wat voor talen geldt, geldt ook voor religies. Dit houdt onder meer in dat niemand het recht heeft om uit meerwaardigheidsgevoel te zeggen dat de ene taal beter is dan de andere. Want het is met iedere taal mogelijk tot de waarheid – de enige waarheid – te komen, maar evengoed is het met iedere taal mogelijk te liegen.

FRANKLS ‘MISSTAP’

Het meest overtuigende argument voor de bewering dat Frankl getracht heeft zijn eigen joodse religiositeit uit de logotherapie te houden vinden we in een ‘misstap’ van Frankl zelf. Frankl heeft zijn mensbeeld in tien theses uitgewerkt waarvan in de herdruk van het boek *Ärztliche Seelsorge* (2011b) een gewijzigde eerste alinea van de tiende these is opgenomen. Dit citaat is een bewerking van de oorspronkelijke versie afkomstig uit het boek *Logos und Existenz* (1951) waarin verschillende voordrachten zijn gebundeld die Frankl in 1950 heeft gehouden:

The person grasps him- or herself only from the standpoint of transcendence. Moreover, one is a person only to the degree that one understands oneself from the standpoint of transcendence. He is a person only to the extent that his person is formed with the summons of transcendence. This summons of transcendence finds its reception in the conscience (Cowen, 2020, p. xi).

De originele versie is anders:

The person is to be understood finally as the likeness of G-d. The human can comprehend him- or herself only from the perspective of transcendence. The human is human only insofar as he grasps himself in relation to G-d. He is a person only in the measure that he personifies transcendence tuned and resonant with the summons of transcendence. The summons of transcendence is heard in the conscience (Cowen, 2020, p. ix).

De verschillen zijn opmerkelijk: Frankl spreekt in de originele versie van ‘G-d’ als een objectieve realiteit, terwijl in de bewerking het woord transcendentie wordt gebruikt. Deze transcendentie is, zo lezen we eerder in een citaat van Frankl waarin hij Kant aanhaalt, een grondslag van het menselijk bestaan omdat de mens altijd op zoek is naar betekenis. In de originele versie draagt Frankl zijn levensbeschouwing op de logotherapie over en die overdracht blijft in de veranderde versie achterwege. Hoewel deze aanpassing van de tiende these ergens eind jaren vijftig, begin jaren zestig wordt gemaakt (Cowen, 2020, p. xiii), ontkent Frankl later in zijn loopbaan zijn joodse geloofsovertuiging niet. Het boek *Gottsuche und Sinnfrage* (2020) ademt dezelfde religiositeit uit als de originele versie van de tiende these over de persoon (Cowen, 2020, p. xv).

OVERSCHRIJDEN VAN EEN GRENS

Bulka meent overtuigend bewezen te hebben dat Frankl zijn onderdrukte religiositeit op de logotherapie heeft overgedragen. Maar blijkt uit dit ‘bewijs’ juist niet dat Bulka de grens tussen religie en psychotherapie heeft overschreden? De pot verwijt hier de ketel: door Bulka’s redeneringswijze – vanuit zijn joodse-religieuze achtergrond – doet Bulka zelf waar hij Frankl van beticht: hij laat de grens tussen de medische wetenschap en de wereld van religie, spiritualiteit en geloof (Frankl, 2004, p. 257) vervagen. Bulka kan zich namelijk niet van zijn paradigma losmaken dat de logotherapie, naast een mensbeeld, een tot in het kleinste detail uitgewerkt transcendentiebeeld moet hebben, iets dat zo kenmerkend is voor religie. Zoals iedere psychotherapeutische stroming volgens Frankl (2004, p. 16)

een expliciet of impliciet mensbeeld heeft, heeft iedere religieuze levensbeschouwing een beeld van wat voorbij de ultieme grens als werkelijkheid wordt geloofd. Voor Bulka gaan de objectief gegeven betekenisvolle mogelijkheden terug op G-d. Bulka ziet door zijn vasthoudendheid over het hoofd dat Frankl niet voorbij wil gaan aan de grens van ons weten – volgens Smit *het ultieme* – en in de logotherapie bewust geen invulling wil geven aan wat er voorbij deze grens zou kunnen worden vermoed (*het transcendente*).

Frankl is een geestelijk begeleider van het eerste uur

In de vorige paragraaf zagen we dat Frankl oorspronkelijk wel de grens heeft overschreden door het transcendentiebeeld in de logotherapie zelf in te vullen, maar dat hij dit uiteindelijk heeft gecorrigeerd. Toch draagt hij in zijn weerlegging van Bulka’s argumenten zijn eigen joodse zienswijze opnieuw op de logotherapie over, namelijk dat er wel een God – of, algemener verwoord, transcendentie – is maar dat we deze niet kunnen kennen. Zowel Frankl als Bulka ontkomen hier niet aan het verweven van hun persoonlijke levensbeschouwing met hun werk.

Het grote verschil is echter dat Frankl met die verwevenheid juist uit Bulka’s ingekaderde transcendentiebeeld van de logotherapie breekt: aangezien er geen enkele religie boven de ander wordt verheven kan iedere patiënt en arts zijn of haar eigen invulling geven aan dat wat voorbij de grens van het weten ligt.

Kortom, waar volgens Bulka de logotherapie beperkt wordt door de in haar opgenomen Joodse religiositeit van Frankl, zien we dat Frankl juist *door* de verwevenheid van zijn levensbeschouwelijke visie de logotherapie alle ruimte geeft. Daarmee kan de discussie over vermeende specifieke religiositeit in de logotherapie wat ons betreft terzijde geschoven worden.

VAN ONSCHATBARE WAARDE

Het inzicht dat we naar aanleiding van deze discussie hebben verkregen is van onschatbare waarde. Het

debat over de vermeende religiositeit in de logotherapie legt dusdanig de nadruk op het transcendentiebeeld dat dit het logotherapeutische mens- en wereldbeeld naar de achtergrond drukt. Zo verliezen we de onderlinge samenhang uit het oog, terwijl we juist daarin de essentie van deze waarde vinden.

Het menselijke bestaan wordt gekenmerkt door zijn vrijheid, verantwoordelijkheid en spiritualiteit (Frankl, 2004, p. 16). Hoewel hij bij het wereldbeeld van de logotherapie spreekt over de afbrokkeling van gestolde levensbeschouwelijke tradities, ontkent Frankl (1980, p. 118) dat die afbrokkeling een antireligieuze beweging is. Hij gelooft wel dat '[...] men zich meer en meer begint af te keren van religies' en dat er '[...] een tendens naar een sterk geïndividualiseerde religie [is], waarbij ieder mens tot een eigen taal komt en eigen werken vindt waarmee hij zich tot het hoogste wezen richt'. In de uitgangspunten van de logotherapie is de mens vrij om in gewetensvolle verantwoordelijkheid (mensbeeld) en in zijn eigen spirituele taal (transcendentiebeeld) antwoord te geven op het leven om zo het existentiële vacuüm (wereldbeeld) voor hem- of haarzelf op te heffen.

Deze samenhang erkennen en toepassen in de dagelijkse praktijk is van onschatbare waarde voor geestelijke begeleiding. Dit maakt Frankl een geestelijk begeleider van het eerste uur, die met zijn logotherapie de mens begeleidt om in vrijheid de levensvragen al zoekende te verbinden aan zijn of haar individuele, levensbeschouwelijke visie.

LOGOTHERAPIE IN DE ONDERWIJSPRAKTIJK

Het mag duidelijk zijn dat logotherapie een terechte plek in het onderwijscurriculum voor de vierjarige opleiding tot Geestelijk Begeleider inneemt. In onze opleiding nemen studenten naast de logotherapie kennis van de veelzijdigheid in westerse en oosterse levensbeschouwingen om het transcendente te benaderen. Maar ook het systematisch werk van Smit (2015) en het therapeutische zinvindingsproces van Kortekaas (2020) zijn een wezenlijk onderdeel ervan. Met behulp van verschillende invalshoeken nodigen we onze studenten uit om zelf te doorvoelen wat de samenhang van deze drie beelden in de praktijk betekent. Dit sluit aan bij Frankls uitspraak 'Laten we terugkeren tot de

tegenstelling techniek [en] ontmoeten. Psychotherapie (en ook geestelijke begeleiding) is meer dan louter een techniek: het is een kunstvorm en het is meer dan pure wetenschap omdat er wijsheid voor nodig is' (Frankl, 1980, p. 13). De essentie van die wijsheid is voor ons dat studenten zelf ervaren wat het is om een gesprekspartner te ontmoeten in het 'von Geistigem her auf Geistiges hin'. Daarvan geven we hier een aansprekend voorbeeld uit ons onderwijs.

WAT BETEKENT DE SAMENTREKKING VAN DE WOORDEN LOGOS EN THERAPIE IN LOGOTHERAPIE EIGENLIJK?

Deze vraag roept onder onze studenten stevast verwarring op. Therapie laat zich relatief eenvoudig omschrijven als 'een interactie tussen cliënt en therapeut die een instrumentarium ten behoeve van de cliënt inzet'. Het wordt lastiger wanneer *logos* wordt toegevoegd. Want is *logos* het gebruikte instrument, het behandelde deel van de cliënt, of houdt het verband met de bedenker van de therapie?

Verwarring creëren met deze vraag is onderdeel van onze didactische aanpak. Het nodigt studenten uit om in vrijheid en in hun eigen taal te formuleren wat het symbolische begrip *logos* inhoudt. Vaak is het een 'stamelende zoektocht' naar de juiste woorden. Het levert omschrijvingen op als de 'vleesgeworden God in de persoon van Jezus' en 'het zingevende woord'. Opvallend is dat die omschrijvingen zowel religieus als niet-religieus geladen zijn. Pas hierna tonen we onze studenten de verschillende betekenissen van *logos* die in het werk van Frankl voorkomen (Biller & Stiegeler, 2008, p. 188-189). Zo worden ze zich ervan bewust dat een gesprekspartner ook vaak op zoek is naar een eigen taal om 'dat' te beschrijven.

Vervolgens vragen we onze studenten zich in stilte te openen voor een verbinding met de *logos*. Wat ervaren ze in hun lichaam? Waar is het midden van waaruit ze in contact met de ander willen treden? Een studente omschrijft dit proces in haar tentamen: 'Voor dat ik het gesprek met V. start, maak ik eerst verbinding met mijn *logos*, mijn zielsverbinding. Ik maak me stil, zit bewust, concentreer me op mijn adem; dan pas, zo zegt ook Viktor Frankl, kan ik me verbinden met de *logos* van de ander'.

UITNODIGING

Wat betekent de logotherapie voor jou? Logotherapie nodigt je telkens weer uit om jezelf met de logos, of zoals Smit zegt, je spirituele bron te verbinden. Niet via een (niet)religieuze levensbeschouwing, maar via de ervaring. Juist vanuit deze verbinding neem je waar welke betekenisvolle mogelijkheid je wil verwezenlijken. Wat een verrijking, maar wat een opgave tegelijkertijd!

Pas wanneer we ons met onze geestelijke dimensie verbinden kan in ons midden, waar we ook werken, leven of ontmoeten, zich de logos manifesteren, zodat de unieke, eenmalige betekenis van het moment zich aan ons kan tonen.

NOTEN

1. Zie personalia; de auteurs zijn alle werkzaam bij de Academie voor Geesteswetenschappen te Utrecht, waar ook de opleiding tot Geestelijk Begeleider is opgenomen in het onderwijsaanbod.
2. Biller & Stiegeler (2008, p. 188-189) betogen dat de term ‘logos’ in het werk van Frankl een veelvoud aan betekenissen heeft, variërend van theologische betekenissen (o.a. het gesproken woord van God) tot filosofische betekenissen (o.a. menselijke rede).

REFERENTIES

- Biller, K., & de Lourdes Stiegeler, M. (2008). *Wörterbuch der Logotherapie und Existenzanalyse von Viktor E. Frankl*. Böhlau.
- Bulka, R.P. (1971). *Denominational implications of the religious nature of logotherapy*. Department of Religious Studies of the University of Ottawa.
- Cowen, S. (2020). *The rediscovery of the human. Psychological writings of Viktor E. Frankl on the human in the image of divine*. Institute for Judaism and Civilization.
- Frankl, V.E. (1951). *Logos und Existenz*. Amandus Verlag.
- Frankl, V.E. (1981). *Heeft het leven zin? Een moderne psychotherapie*. Ad. Donker.
- Frankl, V.E. (1980). *De wil zinvol te leven. Logotherapie als hulp in deze tijd*. Lemniscaat.
- Frankl, V.E. (2004). *The doctor and the soul*. Souvenir Press.

- Frankl, V.E. (2007). *De zin van het bestaan*. Ad. Donker.
- Frankl, V.E. (2010). *Der unbewusste Gott. Psychotherapie und Religion*. Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Frankl, V.E. (2011a). *Was nicht in meinen Büchern steht. Lebenserinnerungen*. Quintessenz MMV Medizin.
- Frankl, V.E. (2011b). *Ärztliche Seelsorge. Grundlagen der Logotherapie und Existenzanalyse*. Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Frankl, V.E., & Lapide, P. (2020). *Gottsuche und Sinnfrage*. Gütersloher.
- Kempfen, T. van, & Verhagen, P., & Hijweege, N. (2020). ‘De religieuze context van Viktor Frankls zin van het bestaan’. *Psyche & Geloof*, 31(4), 224-234.
- Klingberg, H. (2002). *When life calls out to us: The love and lifework of Viktor and Elly Frankl*. Doubleday Religious Publishing Group.
- Kortekaas, P. M. H. M. J. (2020). ‘Zinvinde als therapeutisch proces. Over existentiële geestelijke begeleiding in postmoderne context’. *Psyche & Geloof*, 31(2), 102-111.
- Schechner, J., & Zürner H. (2011). *Krisen bewältigen. Viktor E. Frankls 10 Thesen in der Praxis*. Braumüller.
- Smit, J. (2015). *Antwoord geven op het leven zelf. Een onderzoek naar de basismethodiek van de geestelijke verzorging*. Eburon.
- Smit J. (2020). ‘Collegedia’s’. *Opleiding tot geestelijk begeleider - module Zingeving in Perspectief*. Academie voor Geesteswetenschappen.
- The rebbe and Viktor Frankl*. (z.d.). www.chabad.org. Geraadpleegd op 17 oktober 2021, van https://www.chabad.org/library/article_cdo/aid/1201321/jewish/The-Rebbe-and-Viktor-Frankl.htm.

PERSONALIA

Ellen van Son-de Waard

Ir. drs. Ellen van Son-de Waard volgde in Wenen een driejarige opleiding in de logotherapie aan het Viktor Frankl Instituut als verdieping op haar vierjarige opleiding Zingeving & Spiritualiteit aan de voormalige Hogeschool Geesteswetenschappen Utrecht. Zij doceert logotherapie aan de Academie voor Geesteswetenschappen. Tot eind 2021 was zij directeur van deze

onderwijsinstelling, dat post-hbo-onderwijs verzorgt voor mensen die op zoek zijn naar verdieping in hun werk en hun leven. Nu werkt zij als directeur voor de Vereniging Yarden, die ervoor zorg wil dragen dat niemand het verlies van een dierbare alleen hoeft te verwerken. Correspondentieadres: ellen.van.son@academiegeesteswetenschappen.nl.

Philippe van Heusden

Drs. Philippe van Heusden is opgeleid als theoloog/judaïcus en heeft in de jeugdhulpverlening gewerkt. Hij is al ruim 25 jaar werkzaam in het uitgeverijbedrijf. Sinds 2011 doceert hij Westerse levensbeschouwingen (jodendom, christendom, islam en humanisme) op de Academie voor Geesteswetenschappen en haar voorganger Hogeschool Geesteswetenschappen Utrecht.

Sinds 2022 is hij directeur van de Academie voor Geesteswetenschappen. Correspondentieadres: philippe.van.heusden@academiegeesteswetenschappen.nl.

Annelies van der Ouw

Drs. Annelies van der Ouw is opgeleid in de culturele antropologie en niet-westerse sociologie. Ze studeerde af als communicatiewetenschapper. Op het gebied van marketing en communicatie bekleedde zij uiteenlopende functies, waaronder nu voor de Academie voor Geesteswetenschappen. Daarnaast was zij redacteur en content- en webmaster voor verschillende tijdschriften en online platformen. Haar persoonlijke drijfveer is om mensen als portretoloog zo treffend mogelijk in woord en beeld te vatten. Correspondentieadres: annelies.van.der.ouw@academiegeesteswetenschappen.nl.